

Валентина Гребеньова
(Вінниця)

ДИТЯЧА СУБКУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ У XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена аналізу праць учених, котрі вивчали дитячу субкультуру XX – початку XXI ст. Розкрито функціонування досліджуваного явища, висвітлено здобутки вчених у галузі етнографії дитинства.

Ключові слова: етнологія дитинства, дитяча культура, дитячий побут.

This article dedicated to the analysis of scientists papers about children's subculture of XXth – the beginning of XXIth centuries. It covers the functionality of the researched phenomenon and it shows the achievement of the scientists in this region of the children's ethnology.

Keywords: children's ethnology, children's culture, children's everyday life.

Статья посвящена анализу трудов учёных, изучавших детскую субкультуру XX – начала XXI в. Раскрыто функционирование исследуемого явления, показано достижения учёных в области этнографии детства.

Ключевые слова: этнология детства, детская культура, детский быт.

Дитина як об'єкт дослідження до поля зору науковців в українській етнографії потрапила наприкінці XIX ст. в контексті вивчення різнобічних аспектів традиційного життя українського народу. У цей період описували родильні звичаї та обряди, уявлення та вірування, що стосувалися ритуального комплексу. Фіксували фольклорну традицію дітей,

народної дитячої медицини, ігрової культури тощо.

Важливий внесок у вивчення етнографії дитинства українців на початку XX ст. зробив М. Грушевський. Його наукові розвідки базовані на матеріалах Південної Київщини і систематизовані та впорядковані З. Кузелею. Їх видано у двох томах «Матеріалів до українсько-руської етнології»¹. У роботі наведено

матеріали, що передують появі дитини на світ, характеризують її розвиток від народження до парубочого віку. З. Кузеля зазначав, що особливий інтерес становлять розділи праці М. Грушевського про побут пастухів і про дитячі забави та вигадки². Це перша праця, яка визначила науковий напрям в етнографічних дослідженнях дитячого життя та не втратила своєї актуальності й на сьогодні. У 2006 році матеріали перевидали, упорядником стала Я. Левчук³.

Уперше діти й дитинство розглянуті не як об'єкт і продукт діяльності дорослих, а як активні члени соціуму, котрі мають власну «дитячу субкультуру», що сприяє інкультурації та соціалізації.

У 20-х роках ХХ ст. вивчення даної проблематики дістало подальший розвиток. У цей період з'являються перші теоретичні праці, присвячені вивченню способу життя українського народу, опису методів і засобів виховання та навчання дітей, характеру їхніх взаємовідносин з дорослими й між собою.

Поступове усвідомлення особливостей дитячого життя, сприйняття світу, відмінності пізнавальних і художніх запитів дітей спонукало етнографів зберегти все, що стосується дитинства, до окремої галузі. У науковому обігу щодо даної теми з'явився термін «етнографія дитинства»⁴. На даному етапі для позначення досліджуваної проблеми науковці використовують термін «дитячий побут». У вітчизняній науці 1920-х років утвердився погляд російського вченого Г. Виноградова на трактування «дитяча етнографія»⁵.

Глибоку зацікавленість вітчизняних науковців профільними дослідженнями засвідчує факт звернення до цієї теми таких знаних авторів, як М. Грушевський, В. Кравченко.

Слід відзначити цінність програми М. Грушевського «Постриження й інші обряди, відправлювані над дітьми й підлітками», яка містить аналітичну частину, де автор тезово виклав свої погляди на систему обрядів, «котрими правився порядок приймання і переходу кожного нового члена роду, почавши від самого народження до відповідних розділів родоплемінного колективу»⁶, і анкету-запитальник. Запропоноване автором поняття «етапності» соціалізації дитини (пологи,

родини, хрестини, пострижини), на нашу думку, є корисним для відстеження механізмів та природи формування дитячої субкультури в момент народження та розвитку її носія.

Ще один крок у поглибленні досліджень у зазначеному напрямі – розроблена В. Кравченком «Програма по збиранню матеріалів про обряди: народження, перші кроки виховання дітей та інші обряди, сполучені з народженням», яка є результатом узагальненого бачення дослідником подальших шляхів розвитку у сфері вивчення етнографії дитинства українців⁷.

Перше комплексне вивчення дитинства у вітчизняній науці здійснила Н. Заглада. Польовий матеріал із царини дитячого побуту, зібраний методом стаціонарного дослідження в с. Старосілля (Жукинська волость Остерського пов., колишня Чернігівська губ.), ліг в основу спеціальної монографії⁸. Авторка виявила і проаналізувала широке коло різноманітних явищ із дитячого життя 20-х років ХХ ст. Н. Заглада вважала побут дитини настільки багатим, що структурно виокремила його в спеціальну галузь етнології. Новим у дослідженні є те, що вона проаналізувала вікові категорії дітей та їхню роль у громадському і господарському житті, і це дало їй змогу вести мову про побут селянської дитини як про окрему складову народної культури. Н. Заглада вважала, що для науки важливо пізнати дитячу культуру, тому що ми не тільки наслідуюмо сьогочасну культуру дорослих, але й з покоління в покоління передаємо традиційні надбання дітям⁹.

Грунтуючись на етнографічних дослідженнях українських, російських і західноєвропейських учених, Н. Заглада дійшла висновку, що вивчення дитячого побуту потрібне для з'ясування місця і ролі наймолодшого покоління в загальній структурі життя родини й громади¹⁰.

У цей період закладалися основи методики вивчення дитячого життя. Теоретичними розробками, починаючи з 20-х років ХХ ст., проблематикою етнографічних досліджень цікавилися наукові дисципліни загальногуманітарного й соціального спрямування. Феномен дитинства і дитячої субкультури висвітлю-

вали в етнологічній, культурологічній, філософській, психологічній, педагогічній, соціологічній літературі, переважно в міждисциплінарній площині. Але саме етнологія, яка підходить до вивчення етносу цілісно, надає для цих наук широке й багате коло джерел, методи й критерії співставлення відомостей, що належать різним культурам ¹¹.

У 1930-х роках розвиток української національної культури відбувався в досить складних історичних умовах, часто екстремальних (війна, економічні кризи, розруха, голод, репресії, політичні й ідеологічні утиски), унаслідок чого дослідження в царині етнології майже не проводили.

З кінця 1950-х років спостерігається відновлення інтересу до вивчення етнології дитинства, яке здебільшого здійснювали в контексті фольклорних та етнопедагогічних студій. Ґрунтовною працею є дослідження віршованих жанрів українського дитячого фольклору Г. Довженок ¹². Значний інтерес у дослідженні дитинства, зокрема етнопедагогічному й етнопсихологічному, становлять праці В. Сухомлинського ¹³, Є. Сявавко ¹⁴, М. Стельмаховича ¹⁵. Проблему дитячого побуту, соціалізації та інкультурації підростаючого покоління в традиційній культурі вони цілісно не охопили, проте основну увагу надали виховному процесу. У своїх працях фольклорно-етнографічний матеріал педагоги використовували винятково як ілюстрацію до профільних наукових студій.

Помітний внесок у дослідження етнології дитинства здійснила Н. Гаврилюк ¹⁶. Вона вперше в українській етнологічній науці застосувала методику картографування до вивчення такого розділу явищ духовної культури, як родильні звичаї та обряди наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та їх трансформацію наприкінці 50–70-х років ХХ ст. Цінність роботи полягає в тому, що дослідниця простежила і зафіксувала регіональні особливості родильної обрядовості, подала власну інтерпретацію окремих міфологічних уявлень, що є безпосередньо складниками дитячої субкультури. І хоча дитина в цих обрядах виступає пасивним членом, на яку спрямована дія, у контексті нашого дослідження ми відносимо їх до початкового етапу первинної соціалізації.

У пострадянський час етнологи посилили увагу до окресленої проблеми. Цій тематиці присвячена праця В. Борисенко ¹⁷ (про значущість дитини у святково-обрядовій культурі українців, зокрема у весняній та зимовій).

Дослідниця І. Щербак популяризувала в науковому середовищі ще одне профільне поняття – «дитяча субкультура». Вона визначила місце і роль дитячої вікової групи в системі ритуального життя колективу, проаналізувала її структуру за окремими народно-термінологічними категоріями, висвітлила етнічну специфіку ритуальних форм статевої ідентифікації, символіку й семантику обрядових функцій дітей та підлітків у контексті календарного та життєвого циклів ¹⁸.

М. Маєрчик ¹⁹ розглянула обряди родинного циклу як обряди переходу, дослідила їхню структуру й механізми дії, а також запропонувала структурно-семантичне дослідження статусу переходової (ламінальної) особи, проаналізувала способи моделювання цього образу. О. Кісь ²⁰ відзначила, що гендерна соціалізація починалася від самого моменту народження, коли шляхом ритуально-магічних дій кодували та програмували майбутню успішність дівчинки в головних сферах жіночої самореалізації.

Привертає увагу авторська класифікація народних ігор В. Семеренського ²¹, за допомогою якої укладачі намагалися одночасно виявити різноманітні ознаки кожної з ігор: вік гравців, стать, час проведення, зміст, характер організації фізичної діяльності, предметно-жанрові ознаки, час і місце проведення, зміст, форма естетичного і фізичного виховання, основний вид діяльності, переважаючі вияви фізичних особливостей.

У монографії О. Найдена ²², якій передували численні експедиції до сіл Гуцульщини, Середнього Подніпров'я, Поділля, зосереджено увагу на з'ясуванні культурного феномену іграшки, розглянуто питання генези іграшки загалом та її окремих типів. Значну увагу приділено розкриттю технології виготовлення цього дитячого атрибута, аналізу іконографії, семантики, особливостей побутування ляльок із тканини та сирної пластики.

Цінною з погляду фіксації та аналізу родинно-громадського побуту є збірка «Українська родина» ²³. У ній висвітле-

но деякі регіональні особливості народних обрядів, пов'язаних з народженням та вихованням дитини в сім'ї та громаді. Зокрема, зауважено на ролі матері у фольклорі, на специфіці дитячих меблів та одягу, ігор та іграшки, що створюють можливість узагальнення спільних і відмінних рис дитячої субкультури щодо всієї території України.

Сучасні вітчизняні етнологи останніми роками виявляють посилену увагу стосовно досліджуваної проблематики. Зокрема, Н. Жмуд²⁴ у контексті висвітлення етнопедагогічного досвіду торкається аналізу деяких складових дитячої субкультури (фольклор, народна іграшка).

Неабиякий інтерес становляють дослідження А. Забловського²⁵, який розглядає світ дитини через процеси соціалізації, що співвідносяться зі зміною соціовікового статусу, поступовим набуттям ознак повноправного члена суспільства. Привертає увагу думка дослідника про те, що дитяча субкультура, носієм якої є дитяче співтовариство, виконує функцію первинної соціалізації.

Певний інтерес для даного дослідження представляє праця О. Боряк²⁶. В етнокulturологічних нарисах, присвячених традиційному буттю українців ХІХ – першої половини ХХ ст., авторка присвятила розділ «Час народжуватись», де розкриває повір'я, міфи, звичаї та обряди, пов'язані з появою дитини на світ. Особливу увагу спрямувала на форми і засоби виховання дітей на основі власноруч зібраних польових матеріалів.

Чималим внеском у розвиток етнології стала робота Н. Аксьонової²⁷, яка розглянула один із складників дитячої субкультури – українські дитячі ігри крізь призму обряду переходу. Вона проаналізувала глибинні пласти давньої ритуально-міфологічної культури в народних іграх у вигляді численних ремінісценцій. Здійснила спробу виявити ритуально-міфологічне підґрунтя ігор у контексті виявів сакральності простору і часу, а також виокремлення сюжетів і мотивів відповідних персонажів.

У межах обраної теми відзначимо дослідження В. Щегельського²⁸. Автор розглядає традиційні ігри та забави дітей-пастухів Поділля, аналізує їхні варіантні групи й звертає увагу на умови

збереження, поширення ігор та забав, а саме: усність передачі, простоту в організації та проведенні, у використанні підручних предметів.

На початку ХХІ ст. поглиблення уваги українських етнологів до світу дітей, дитинства, дитячої субкультури сприяло появі першої фундаментальної праці «Народна культура українців: історико-етнологічне дослідження. Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура» – колективної монографії про життєвий цикл людини, зокрема й період дитинства та дитячу субкультуру, у якій висвітлено погляд на людину в культурі з позицій статево-вікової стратифікації²⁹. Ця праця має узагальнюючий характер.

Окреслена проблематика – об'єкт дослідження педагогів, психологів, культурологів, істориків тощо. З'являються вартісні наукові доробки, зокрема Н. Побіренко³⁰, Л. Варяниці³¹, О. Кононко³², Л. Герус³³, В. Старкова³⁴.

З другої половини ХІХ ст. маємо окремі розвідки і студії зарубіжних учених, де розглянуто дитячий фольклор, а також своєрідні вияви дитячого буття.

Початок ґрунтовних досліджень світу дитинства припадає на кінець 20–30-х років ХХ ст. Процеси дорослішання та соціалізації стають предметом самостійних монографічних польових студій видатних етнографів: Б. Малиновського, М. Мід, К. Дюбуа, Р. Ферса, М. Фортеца, Д. Уайтінга, Х. Хогбина та багатьох інших³⁵. Ці перші монографічні розвідки присвячені, зокрема, вивченню автохтонних, традиційних культур північноамериканських індіанців, народів Африки й Океанії тощо. Важливу роль відіграли праці А. Кардінера й М. Мід³⁶.

Світ дитинства як об'єкт дослідження популярний і серед російських науковців. Роботи сучасних російських дослідників (І. Кон³⁷, О. Осоріна³⁸, А. Сальнікова³⁹) особливо цікаві в площині радянського і пострадянського періоду, де спостерігаються схожі з українськими реалії та явища.

Історіографічний огляд розкриває еволюцію термінологічного означення такої складової етнічної культури, як дитяча. Актуальною залишається систематизація та узагальнення матеріалу, а також цілісний підхід до розгляду дитячої субкультури.

Примітки

¹ Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини / збір. М. Грушевський; оброб. З. Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. VIII. – 220 с.; Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини / збір. М. Грушевський; оброб. З. Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Л., 1907. – Т. IX. – 144 с.

² Дитина в звичаях і віруваннях українського народу... – Л., 1906. – Т. VIII. – С. 2, 3.

³ *Грушевський М.* Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. – К. : Либідь, 2006. – 256 с.

⁴ *Побірченко Н. С.* Пора дитинства в етнографічній спадщині членів українських громад (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / Н. С. Побірченко. – К. : Наук. світ, 2000. – С. 8.

⁵ *Виноградов Г. С.* Детский народный календарь / Г. С. Виноградов / Этнолог. секция Вост.-Сибир. отд. Рус. геогр. о-ва. – Иркутск, 1926. – С. 6.

⁶ *Грушевський М.* Постриження й інші обряди, відправлювані над дітьми й підлітками / М. Грушевський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – Вип. 1. – С. 83.

⁷ Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 15-2, од. зб. 124, арк. 88.

⁸ *Заглада Н.* Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля / Н. Заглада. – К. : Держтрест «Київ-Друк», 1929. – 180 с.

⁹ Там само. – С. 28.

¹⁰ *Щербак І.* Енциклопедія дитинства: про вченого-народознавця Ніну Загладу та її монографію «Побут селянської дитини» / І. Щербак // Неопалима купина. – 1995. – № 5–6. – С. 113.

¹¹ *Кон И. С.* Проблема детства в современной американской этнопсихологии / И. С. Кон // Советская этнография. – 1977. – № 5. – С. 148.

¹² *Довженок Г. В.* Український дитячий фольклор (віршовані жанри) / Г. Довженок. – К. : Наук. думка, 1981. – 172 с.

¹³ *Сухомлинський В. О.* Вибрані твори : у 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 3. – 670 с.

¹⁴ *Сявавко Є. І.* Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку / Є. І. Сявавко. – К. : Наук. думка, 1974. – 151 с.

¹⁵ *Стельмахович М. Г.* Народне дитинство / М. Г. Стельмахович. – К. : Т-во «Знання», 1991. – 48 с.

¹⁶ *Гаврилюк Н. К.* Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев) / Н. К. Гаврилюк. – К. : Наук. думка, 1981. – 281 с.

¹⁷ *Борисенко В. К.* Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. Борисенко. – К. : Універс., 2000. – С. 7.

¹⁸ *Щербак І. М.* Давній український обряд поховання тих, хто помер у «невижитому віці» / І. М. Щербак // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5–6. – С. 109–113; *Щербак І. М.* Обрядові форми статевої ідентифікації дітей в традиційній культурі українців / І. М. Щербак // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 1. – С. 114–118; *Щербак І. М.* Діти в традиційних обрядах українців / І. М. Щербак // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 71–77.

¹⁹ *Маєрчик М. С.* Ритуал і тіло: структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу / М. С. Маєрчик. – К. : Критика, 2011. – 325 с.

²⁰ *Кісь О.* Особливості соціалізації дівчаток в традиційній українській сім'ї XIX – початку XX ст. / О. Кісь // Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян. – К., 1999. – С. 49–55; *Кісь О.* Концепція культурного релятивізму та проблема оцінки становища жінки у традиційних суспільствах / О. Кісь // Народознавчі зошити. – 1997. – № 4. – С. 253–263.

²¹ Дзига: українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги / [уклад. В. І. Семеренський, П. Г. Черемський]. – Х. : Друк ЛТД, 1999. – 528 с.

²² *Найден О.* Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості / О. Найден. – К. : АртЕк, 1999. – 256 с.

²³ Українська родина: родинний і громадський побут / упоряд. Л. Орел. – К. : В-во ім. О. Теліги, 2000. – 424 с.

²⁴ *Жмуд Н. В.* До питання про становлення української народної педагогіки / Н. В. Жмуд // Матеріали до української етнології. – К., 2003. – Вип. 3 (6). – С. 42–45; *Жмуд Н. В.* Етнічні стереотипи статевого виховання та поведінки / Н. В. Жмуд // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 3. – С. 78–82.

²⁵ *Забловський А. В.* Соціалізація статево-вікових груп в традиційній культурі українців другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 «Етнологія» / А. В. Забловський. – К., 2005. – 18 с.

²⁶ *Боряк О.* Час народжуватись / *О. Боряк* // *Україна: етнокультурна мозаїка*. – К. : Либідь, 2006. – С. 10–32.

²⁷ *Аксьонова Н. В.* Міфо-ритуальні основи дитячих ігор (на матеріалах Слобожанщини кінця XIX – початку XX століття) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 «Етнологія» / *Наталія Володимирівна Аксьонова*. – К., 2006. – 209 с.

²⁸ *Щегельський В. В.* Палиця як традиційний предмет у дитячих іграх пастухів на Поділлі / *В. В. Щегельський* // *Освіта, наука і культура на Поділлі*. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т. 11. – С. 374–383.

²⁹ *Народна культура українців. Історико-етнологічне дослідження : у 5 т.* / наук. ред. *М. Гримич*. – К. : Дуліби, 2008. – Т. 1. – 400 с.

³⁰ *Побірченко Н. С.* Педагогічна й наукова просвітницька діяльність громад у контексті сучасного руху Наддніпрянської України (другої половини XIX – початку XX) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / *Наталія Семенівна Побірченко*. – К., 2001. – 475 с.

³¹ *Варяниця Л. О.* Дитяча субкультура як фактор соціалізації молодшого школяра в навчально-виховному процесі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / *Людмила Олександрівна Варяниця*. – К., 2006. – 235 с.

³² *Кононко О. Л.* Дитяча субкультура як цінність і складова особистісно-орієнтованої

освіти / *О. Л. Кононко* // *Дошкільне виховання*. – 2001. – № 12. – С. 6–9.

³³ *Герус Л.* Українська народна іграшка / *Л. Герус*. – Л. : Афіша, 2004. – 264 с.

³⁴ *Старков В.* Традиційна ігрова культура населення України / *В. Старков*. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2009. – 402 с.

³⁵ *Кон И. С.* Ребенок и общество: историко-этнографическая перспектива / *И. С. Кон*. – М. : Наука, 1988. – С. 15–17.

³⁶ *Кардинер А.* Психологические границы общества (главы из книги) / *А. Кардинер* // *Культурология. Дайджест: аналитическая информация*. – 2005. – № 1. – С. 40–92; *Мид М.* Культура и мир детства / *М. Мид*. – М. : Наука, 1988. – 429 с.

³⁷ *Кон И. С.* Ребенок и общество...

³⁸ *Осорина М. В.* Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / *М. В. Осорина*. – С.Пб. : Питер, 1999. – 288 с.

³⁹ *Сальникова А. А.* Российское детство в XX веке: история, теория и практика исследования / *А. А. Сальникова*. – Казань : Казан. гос. ун-т, 2007. – 256 с.; *Сальникова А. А.* История ёлочной грушки, или Как наряжали советскую ёлку / *А. А. Сальникова*. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 240 с.